

SZEMBENÉZNI TÖRTÉNELMI MÍTOSZOKKAL

KLANICZAY GÁBOR

Nora Berend:

Stephen I, the First Christian King of
Hungary

From Medieval Myth to Modern Legend

Oxford University Press, Oxford, 2024. 254 oldal,

\$ 92

Kevés külföldön élő magyar történész mondhatja el, hogy idegen nyelven írt könyve már néhány héttel külföldi megjelenése után heves indulatokat, szenvedélyes vitát váltott ki a hazai történészvilágban. Ezzel büszkélkedhet a Cambridge-ben tanító Berend Nóra új monográfiája a Szent Istvánhoz kapcsolódó történelmi hagyomány kritikai átvilágításáról. Miután a könyvet 2024 szeptemberében az ELTE Középkori Történeti Tan-széke és a Magyar Hagiográfiai Társaság szervezésében három középkorkutató (Thoroczkay Gábor, Veszprémy László és Klaniczay Gábor) bemutatta, a *Válasz Online* felületén Borbás Barna *Félresikerült mítoszirtás – Így törölné el Szent Istvánt egy új oxfordi kötet* címmel jelentetett meg róla indulatos bírálatot.¹ E kritika érveire hasonló hangvételben válaszolt ugyanitt Berend Nóra *Félresikerült könyvkritika* címmel,² majd harmadikként Thoroczkay Gábor is írásba öntötte a könyvbemutatón korábban elmondott bírálatát *Óvatosabban Szent Istvánnal!* címmel.³ A vita további hullámokat is vetett: az M5 televíziós csatorna *Ez itt a kérdés* című műsora 2024 novemberében kerekasztal-beszélgetést szervezett a könyvről

A Szent István probléma címmel (résztevők: Horváth Attila, Kálnoky-Gyöngyössy Márton, Rácz Piroska, Thoroczkay Gábor),⁴ ismertetést közölt a könyvről a *Magyar Narancs*,⁵ egy újabb hozzászólást a *Demokrata*,⁶ és egy interjút Berend Nórával az *Élet és irodalom*.⁷ A könyvet 2024 november végén a Wesley Egyetem internetes könyvkritikai sorozatában, az első bírálatokra is reflektálva maga Berend Nóra is bemutatta, amihez én is fűztem észrevételeket.⁸

Írásomnak nem célja, hogy részletesen kommentáljam azokat az érveket, kifogásokat, minősítéseket, amelyek ebben a terebélyesedő vitában felmerültek, bár tanulságos lenne. Inkább azzal foglalkozom, hogy bemutassam, melyek voltak Berend Nóra legfontosabb megfigyelései, főbb állításai, mi lehetett ebben a könyvben ennyire vitára ingerlő, és véleményem szerint mi a jelenlegi konszenzus a vitában felmerülő kérdésekben.

„AZ EGÉSZ ÉPÍTMÉNY LEVEGŐRE ÉPÜLT”

A könyvre adott első reakciók egy részének háborgó alaphangulatát feltehetőleg a bevezető fejezet (*I. István: mítoszról a történelembe és onnan újra vissza*⁹) kíméletlen kritikája és gunyoros retorikája váltotta ki. A fejezet a „koronázási palást” Szent István-portréjának, az egyetlen igazoltan kortárs ábrázolásnak az elemzésével indul, felidézve nem csak azt, hogy e korban a portrék mennyire nem tekinthetők hiteles ábrázolásnak, ahogy a hímezésen látható korona sem az. Ezek után pedig módszeresen sorra veszi, hogy mennyire bizonytalanok és vitatottak a történettudomány állításai Szent István életéről, tevékenységéről, megnyilatkozásairól.

Mennyiben tekinthető a „keresztény államalapítás” – a hatalmi struktúrák, vármegyék, püspökségek, egyházi intézmények megszervezése az ő személyes munkájának? A történészek konszenzusa inkább egy hosszabb, már Géza fejedelem idejében elkezdődő és az utódok uralma alatt kiteljesedő folyamattal számol. Tömör összefoglalásában Berend Nóra gondosan figyelembe veszi a magyar történeti kutatás eredményeit, és támaszkodik annak a példaértékű összehasonlító vizsgálatnak a megfigyeléseire, amely az ő szervezésével és egy nemzetközi kutatócsoport részvételével két évtizeddel korábban megvizsgálta három közép-európai és három skandináv országban a kereszténységre térés és az államszerveződés folyamatát, és hasonló jellegzetességeket, valamint

1 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/>

2 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/18/szent-istvan-stephen-i-konyv-berend-nora-valasz/>

3 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczkay-vita/>

4 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=GH6KAVE5W8s>

5 ■ Barotányi Zoltán: Megteremtődött. *Magyar Narancs*, 2024. november 14. 21–22. old. <https://magyarnarancs.hu/tudomany/megteremtodott-272437>

6 ■ Kristóf Lilla Alida: Érintettség okán. Hozzászólás a Berend Nóra és Thoroczkay Gábor között megjelent Szent Jobb vitához. *Demokrata*, 2024. 12. 30. <https://demokrata.hu/velemeney/erintettség-okan-903499/>

7 ■ <https://www.es.hu/cikk/2025-01-03/-varkonyi-benedek/jozan-esszel-ez-abszurdum.html>

8 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=gxvs5wVbRJ8>

9 ■ Stephen I, from Myth to History and Back Again (1–26. old.).

hasonlóan hiányos dokumentációt figyelt meg az egész régióban.¹⁰

A Szent Istvánról fennmaradt ismereteink töredékességét egy második gondolatsorban szembeállítja azzal, mennyire kiemelt szerepet kapott első királyunk a magyar történetírásban mint az állam és az egyház megalapítója, és a róla írt életrajzok hogyan alakították portréját – önkéntelenül vagy tudatosan – saját koruk hatalmi igényei szerint. A protestánsok „evangéliumi” kereszténységű uralkodójával szemben a katolikusoknál a *Regnum Marianum*ot megalapozó, országát Szűz Máriának felajánló királyról olvashatunk, majd a Habsburg-abszolutizmus kibontakozásával az „apostoli” uralkodóról. A XIX. századi Marczali Henriknél az országa függetlenségére törekvő király képét találjuk. Hóman Bálint német- és olaszbarát Szent Istvánról ír, akiről szólva Szekfű Gyula azt hangsúlyozza, hogy kora barbárjaival szembe fordulva lett a kereszténység híve. Az 1945 utáni marxista történetírás azután elutasította a német orientáció állítását, Molnár Erik és Bónis György szláv hatásokat mutatott ki István állam-szervezésében. A hetvenes évek végén pedig Györffy György máig meghatározó monográfiája a keleti és nyugati hagyományok közötti közvetítő szerepét hangsúlyozta.

Berend Nóra kitér arra is, hogy a rendszeresen változó történetírói értékelések háttérében hogyan alakult Szent István kultuszának egyre hangsúlyosabb politikai felhasználása. A XX. század első felétől kezdve sűrűn hangoztatták a „szentistváni gondolatot” a magyarság Kárpát-medencében betölteni hivatott „természetes vezetőszerepét”. Ezt példázta, amikor Horthy 1938-ban István király „minden ellenszegülést letipró erélyéről” szónokolt.¹¹ A késő-kádári rendszer az USA-ban őrzött Szent Korona 1978-as visszaszerzésében keresett legitimációt. Ezt a politikai használatot újították fel, amikor a 2000 évi I. törvény és a 2011-ben elfogadott Alaptörvény Szent István államalapítására hivatkozott, „mely Magyarországot a keresztény Európa szerves részévé tette”.

Abban nincs semmi meglepő, ha egy középkori szent király személyiségéről, történeti jelentőségéről ki-ki a saját nézőpontja és érdekei szerint alkot képet, a történetírás története jól ismeri ezt a jelenséget.¹² Berend Nóra nem is ezzel kíván foglalkozni, hanem a középkor kutatójaként egy ennél aggasztóbb problémára hívja fel a figyelmet: ha következetes kritikai szemlélettel vizsgáljuk meg azokat a forrásokat, amelyek alapján ezt a grandiózus Szent István-képet az utókor történeti gondolkodása megfogalmazta, „ha lyukakat fúrunk ebbe az alapzatba, azt találjuk, hogy az egész építmény levegőre épült”.¹³ Ez a súlyos – és ebben a formában valóban túlzó – állítás lehetett az, ami a könyv bírálóinak egy részét felbosszantotta.

Kritikus álláspontja alátámasztásaként Berend Nóra elsősorban arra hivatkozik, hogy a Szent István életéről beszámoló három legrégebbi forrás, az 1083-as szentté avatására készült *Nagylegenda*, az 1090-es

években születő *Kislegenda*, illetve a kettőt egybe-szerkesztő és további részletekkel kiegészítő *Hartvik legenda* az eseményektől már fél évszázadnyi vagy még nagyobb távolságtól tudósít. És természetesen saját koruk, I. László, illetve Könyves Kálmán dinasztikus hatalmi igényeinek nézőpontjából fogalmazzák meg az államalapító, országát kereszténységre térítő apostol-király képét.¹⁴ Emellett megfigyelhető, hogy a legendákból kibontakozó élettörténet számos sztereotíp elemet átvesz a korban elterjedt szenttípus, a szent uralkodók hagiográfiájából.¹⁵ Mindez igen-csak akadálya, hogy e forrásokból István személyiségéről, jellemvonásairól, vallásosságáról hiteles információt szerezhessünk. Erre az alapzatra épül, ezt a képet színezi tovább Szent István középkori egyházi és dinasztikus kultusza a hozzá kapcsolódó liturgikus ünnepekben, prédikációkban, törvénykezésben és a késő középkori képi ábrázolásokban.

A pogány magyarokat győzedelmes harccal kereszténységre térítő, a pápától szent koronát kapó és végül szentté avatott uralkodó képe inkább mítikus, mint tényszerű – ezt a forrásként használt hagiográfia jellegzetességei valóban jól illusztrálják. Ezen a ponton azonban az olvasónak hiányérzete is támadhat: a Szent Istvánról fennmaradt források számbavételénél miért nem kerül itt szóba az úgynevezett „ősgeszta”, melynek a történész szakma konszenzusa szerint a XI–XII. században lejegyzett első híradásait – bár átdolgozott, interpolált formában – a XIV. századi krónika-szerkesztmények megőrizték? A XX. századi magyar középkorkutatás neves képviselői – Pauler Gyula, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint, Deér József, Váczy Péter, Mályusz Elemér, ifj. Horváth János, Györffy György, Gerics József, Kristó Gyula – számára az egyik legfontosabb megoldandó probléma az volt, hogyan lehet azonosítani a késő középkori szövegben a Magyar Krónika korábban

10 ■ Nora Berend (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

11 ■ Horthy Miklós kormányzó Szent István napi beszéde (1938). In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris, Bp., 2002. 542. old.

12 ■ János M. Bak – Jörg Jarnut – Pierre Monnet – Bernd Schneidmüller (eds.): *Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19–21. Jahrhundert. Uses and Abuses of the Middle Ages: 19th–21st Century. Usages et Mésusages du Moyen Age du XIXe au XXIe siècle*. Wilhelm Fink, München, 2009.

13 ■ „to drill holes into that substratum, to find the edifice is built on air.” (15. old.)

14 ■ A Hartvik-legenda első angol fordítását Berend Nóra készítette, ami alkalmat adott neki e szöveg alapos kritikai vizsgálatára. Hartvik, Life of King Stephen of Hungary. In: Thomas Head (ed.): *Medieval Hagiography. An Anthology*. Garland, New York, 2000. 375–398. old.; Átdolgozott új kiadása in: Gábor Klaniczay – Ildikó Csepregi (eds.): *Sanctitas principum. Sancti reges, duces, episcopi et abbates Europae Centralis (saec. XI–XIII) / The Sanctity of the Leaders. Holy Kings, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth Centuries)*. CEU Press, Bp. – New York – Vienna, 2023. 107–175. old.

15 ■ E szenttípus történeti fejlődését és ideológiai vonatkozásait részletesen tárgyalom *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*.

íródott szakaszait filológiai, stilisztikai, összehasonlító historiográfiai szempontok alapján.¹⁶ Érdemes lett volna a bevezetőben jelezni, hogy a feltételezett XI. századi „ösgeszta” kérdését a Koppány történetével foglalkozó fejezet tárgyalja majd részletesen. A Szent Istvánról szóló ismereteink „hiánylistája” kiegyensúlyozottabb lett volna, ha itt, a bevezető fejezetben a szerző belehelyez a mérleg másik serpenyőjébe egy rövid áttekintést a Magyar Krónikában megőrzött és a történeti kutatás jelenlegi konszenzusa által igazolt – vagy akár részben vitatott – tényekről.

Említést érdemel egy fontos pozitívum: Berend Nóra azok közé a medievisták közé tartozik, akik a középkori szövegek filológiai boncolgatása közben a történész szakma aktuális elméleti vitáira, új megközelítéseire is odafigyelnek, és problémáikat ezeknek az új kérdésfelvetéseknek a jegyében fogalmazzák meg. A Szent István-kultuszra ráépülő, nemzetközponti emlékezetpolitika az Eric Hobsbawm által megfogalmazott „tradíciókitalálás”¹⁷ tipikus esete. Berend Nóra támaszkodik Jan Assmann munkáira a kulturális emlékezet nyomon követésében,¹⁸ Patrick Geary elemzésére a nemzetek mítoszairól,¹⁹ Gabrielle M. Spiegel könyveire a *linguistic turn* historiográfiai tanulságairól.²⁰ Bár vállalkozása első rátekintésre a „posztmodern dekonstrukció” nemrég még divatos (az itthoni történész szakmában inkább szitokszónak számító) áramlatába illeszkedik, hitet tesz amellett, hogy a történetírói csúsztatások, hamisítások, konstrukciók kritikus leleplezése valójában a megbízható történeti tényeket felkutató rekonstrukció eszköze. Nyomolvasás, ahogy Carlo Ginzburg javasolta.²¹

A történelmi mítoszok kitűnő lehetőséget és sok megoldandó feladatot adnak a bizonyítható tények és a konstruált legendák különválasztására, a Szent István-könyv mellett erre tesz kísérletet Berend Nóra egy másik, vele egy időben megjelent könyve is a

spanyol nemzeti hős, Cid Campeador mítoszának elemzésével.²²

A KOPPÁNY-MÍTOSZ

A könyv legnagyobb érdeklődést kiváltó fejezete Szent István fő ellenlábasáról, Koppányról szól. Pontosabban arról, hogy e pogány hős talán nem is létezett, csak az utólagos mítoszgyártás szülötte. Berend Nóra néhány éve már megjelentetett erről egy tanulmányt magyarul,²³ ennek részletesebb kifejtését olvashatjuk a könyvben.

A magyar történetírás egyik központi állítása, hogy Géza fejedelem halála után Istvánnak meg kellett küzdenie egy idősebb rokonával, Koppánnyal, Somogy urával, aki a „senioritás” elvére hivatkozva tartott igényt a főhatalomra, és ezt azzal is alá akarta támasztani, hogy feleségül kérte István megözvegyült anyját. Német lovagok segítségével István csatában legyőzte ellenfelét, holttestét felnagyeltette, és az ország négy helyén közszemlére tette. Ez a győztes csata alapította meg a Magyar Királyságot, ez tette lehetővé a csatlakozást Európa keresztény országa-hoz. Miközben így megnyílt egy „nyugati” típusú fejlődés lehetősége, a legyőzött Koppány tragikus emléke az elhagyott pogány életforma szimbólumaként élt tovább. Mint a kora középkori történelemre vonatkozó legtöbb megfigyelést, ezt a történetet is gondos rekonstrukcióval, az összegyűjtött adatmorszák sok évtizedes, sőt évszázados vitákban történő egybeillesztésével rekonstruálták a történészek. Berend Nóra iskolapéldaszerű részletességgel szedi szét ezt a konstrukciót, bemutatva ingatlanságát, hiányait, önellentmondásait.

A főhatalmat átvevő István elleni lázadásról az első híradás a 80–100 évvel későbbi Szent István-legendákban olvasható, de ott Koppány neve nincs említve, csak az „ördög sugallatára” kitörő belháború, amelyben a kereszténységet elutasító pogány nép bizonyos „főemberekkel”, „nemesekkel” fegyvert ragadott István ellen. Ő legyőzte őket Szent Márton és Szent György zászlaja alatt, vezéreiket és a lázadók egy részét megölték. A többieket pedig István szolgálatba hajtotta, „a keresztység vizében megfürösztötte”, és az őt a csatában segítő Szent Márton tiszteletére annak egyháza (a pannonhalmi bencés rendház) számára tizedfizetésre kötelezte.²⁴ Arról nincs szó, hogy a lázadás vezére István trónjára tört volna.

Mindezt a XIV. századi *Képes Krónika* 64. fejezetének részletesebb beszámolójából lehet megtudni, miszerint Koppány (Cupan) Tar Szerind fia, Somogy ura (dux), aki „vérfertőző házassággal magához akarta kapcsolni Szent István király anyját, meg akarta gyilkolni Szent Istvánt és fejedelemsége területét saját hatalma alá vetni”. A krónika bemutatja az ütközetet, az Istvánt védő két főembert, Hontot és Pázmányt, a csapatok német származású („jövvény” – „advena”) vezérét Vecellint, aki végül személyesen ölte meg Koppányt. Beszámol arról, hogy Koppány

c. könyvemben (Balassi, Bp., 2000.), amelyre Berend Nóra is hivatkozik.

16 ■ E vitákat áttekinti: Szovák Kornél: Utószó. In: *Képes Krónika*. Osiris, Bp., 2004. 233–256. old.; Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairódom kezdeteiről. In: uő: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Bp., 1916. 103–114. old.

17 ■ Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

18 ■ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 2018.

19 ■ Patrick Geary: *A nemzetek mítosza – Európa népeinek születése a középkorban*. Atlantisz, Bp., 2014. 2023.

20 ■ Gabrielle M. Spiegel: *The Past as Text: Theory and Practice of Medieval Historiography*. The John Hopkins University Press, Baltimore, 1997.

21 ■ Carlo Ginzburg: *Nyomok. A jel-paradigma gyökerei*. In: uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijarat, Bp., 2010. 13–54. old.

22 ■ Nora Berend: *El Cid: The Life and Afterlife of a Medieval Mercenary*. Sceptre, London, 2024.

23 ■ Berend Nóra: Koppány és a Szent Jobb: Szent István legendák nemzetközi keretben. In: *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szerk. Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. FIKP, Szeged–Debrecen, 2019. 98–112. old.

24 ■ *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorban*. I. Szerk. Érszegi Géza, Osiris, 1999. 13., 20., 30–31. old.

felnégytelített testének részeit István az esztergomi, veszprémi, győri kapuhoz és Erdélybe küldette, és elrendelte, hogy „a Koppány vezér tartományában élő összes nép tizedet adjon gyermekeiből, terményeiből és állataiból Szent Márton monostorának”.²⁵ A Cupant lefejező Vecellinről, a Ják nemzetség ősről a krónika 40. fejezete is megemlékezik.²⁶ „Cupan somogyi vezér” megöléséről és Vecellinről megtalálhatjuk ugyanezt az információt már Kézai Simon 1280 körül írt krónikájában is – ez Koppány legkorábbi név szerinti említése.²⁷

A legendák és a krónikák mellett egy harmadik középkori forrás említi még ezt a konfliktust, Szent István vitatott hitelű, 1001-es keltezésű, XIII. századi átiratból ismert „Pannonhalmi oklevele”. István király ebben – egyéb kiváltságok adományozása mellett – megköszöni „azt a különleges támogatást, amelyet Szent Márton érdemeiért megtapasztaltam, [...] amikor a németek és a magyarok között a vizsály igen nagyra nőtt, különösen amikor polgárháború pusztítása fenyegetett, mivel az egyik megye, a somogyi el akart úzni atyám székéből.” A Pázmány, Hont és Orci vezérek, valamint Domonkos érsek tanácsára tett fogadalom után aratott győzelme nyomán az oklevélben a király a kolostornak adományozta egész Somogy megye összes tized-szolgáltatását.²⁸

A Berend Nóra könyvével kapcsolatban kibontakozó polémiában Thoroczkay Gábor a somogyi tizedek ügyét tartotta perdöntő bizonyítéknak arra, hogy Koppány történelmi létezését nem lehet kétségbe vonni. Ezért érdemes felidézni a könyv ezzel kapcsolatos érveit (32. old.). A pannonhalmi oklevél szövegét csak azokból az interpolált átiratokból ismerjük, amelyeket 1213–15 között a somogyi tizedjogok védelmében készítették Pannonhalmán, és eljuttattak a Vatikánba, mert a veszprémi püspökség e jogokat el akarta perelni tőlük. A Szent Istvánnak tulajdonított oklevél szövegében az erre az adományra vonatkozó szakasz jól azonosítható későbbi betoldás, stílusán is eltér az oklevél többi részétől (egyes szám első személyben fogalmazódik, míg a többi fejedelmi többesben). Bár Pannonhalma 1215-ben megvédte privilégiumait, az oklevél és különösen e betoldás hitelességével kapcsolatban súlyos kétségek merültek fel az ezzel kapcsolatos, elhúzódó polémiában,²⁹ és minthogy Cupan neve sem szerepel ebben a XIII. század elején átirat (vagy újonnan írt) szövegben, ezt a forrást Berend Nóra nem tekinti a Koppány-történet autentikus bizonyítékának.

Thoroczkay azzal érvelt, hogy nemcsak a valóban vitatható szövegezésű pannonhalmi oklevél, hanem már a XI. század végi legendák is tanúsítják, hogy „a dézsmák egy küzdelem jutalmaként kerültek a Szent Benedek-rendi egyházhoz. A leigázottak Somogy népe voltak (másutt nem kapott ilyen jövedelmet a bencés apátság), és Koppány somogyi vezér volt (ezt a magyar krónika írja). Itt a kör bezárul.”³⁰ Feltéve, hogy hiteles történeti híradásnak tekintjük azt, amit a krónika Koppányról ír – mondaná erre Berend Nóra.

Mennyire azonosítható egy autentikus, XI. századi eredetű „ösgesztá” a XIV. században lejegyzett krónikaváltozatokban? Már utaltam rá, hogy ez a magyar medievisztika egyik legnehezebben megoldható kérdése. Berend Nóra tájékozott összefoglalást ad a pró és kontra érvekről, sorra veszi a máig megoldatlan kronológiai és filológiai problémákat, elmentmondásokat, a klasszikus historiográfiai előzmények mellett Veszprémy László³¹ és Benei Bernadett³² legfrissebb eredményeire is támaszkodva. Ennek nyomán a következő következtetésre jut: „a különböző [krónika]részek feltételezett XI. századi eredetét bizonyítani próbáló kísérletek hipotetikus érvelésre támaszkodnak, nem tekinthetők megalapozottnak”.³³ E sommás ítélet il-

lusztálására felhoz egy meggyőző, részletes példát, bemutatva, hogy a krónika 82. fejezetének leírása Vata és fia János pogány varázslóiról, amelyet Krisztó Gyula jellegzetesen archaikus részletnek, az ősi magyar hit kortárs leírásának ítélte,³⁴ valójában antik és kora középkori írásos források, Ovidius, Plinius, Sevillai Izidor műveinek a használatáról tanúskodnak (36. old.).

Kétségtelen, hogy az „ösgesztával” kapcsolatos hipotéziseknek, mindenekelőtt egy összefüggő, a XI.

25 ■ *Képes krónika*, 41. old.

26 ■ Uo. 33. old.

27 ■ Simonis de Kéza: *Gesta Hungarorum*, Simon of Kéza. *The Deeds of the Hungarians*, Ed. trans. László Veszprémy – Frank Schaer. CEU Press, Bp. – New York, 1999. 102. és 162. old.

28 ■ Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer*. 996–1996. *Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, 1996. 47–89. old. Az idézett szöveg ugyanitt 81. old.

29 ■ Thoroczkay Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: Takács (szerk.): *Mons Sacer*, 90–109. old.

30 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczkay-vita/>

31 ■ Veszprémy László: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Line Design, Bp., 2019.

32 ■ Benei Bernadett, *A magyar krónika Árpád-kori szakaszának latin nyelve*. BTK TTI, Bp., 2022.

33 ■ „Attempts to prove the supposed eleventh-century origin

században leírt szövegrész meglétének bizonytalanságára számos hasonló példa említhető. A krónikakutatók többsége ma inkább Könyves Kálmán korában látja az első krónikaszövegek születésének idejét, és elismeri, hogy minden egyes krónikaepizód forrásértékét, intertextuális vonatkozásait meg kell vizsgálni – ahogy erre Veszprémy László is kísérletet tett.³⁵ Berend Nóra hasonló szellemben rajzol fel újabb kérdőjeleket a Koppány-történettel kapcsolatban, cáfolni próbálva a krónikabeszámoló autentikussága mellett felhozott érveket.

Meggyőző, amit a Koppány felnégyeltetéséről és a testrészeinek közszemlére tételéről ír. Bár majdnem száz éve felvetődött, hogy e történet a királyi család életére törő Zách Feliciánra kimért szörnyű büntetés visszavetítése, a kutatók többsége továbbra is autentikus híradásnak tartja. Kristó Gyula szerint fordított volt az összefüggés: a Zách Feliciánra mért büntetés az archaikus szokás tartósságát bizonyítja.³⁶ Györffy György úgy vélte, ez nomád szokás lehetett, mert egy arab utazó, Ibn Fadlan 922-ben egy hasonló kivégzésről számolt be a volgai bolgároknál.³⁷ Alaposabban megvizsgálva azonban kiderül, hogy ott ezt nem lázadókra, hanem házasságtörőkre mérték ki, mindkettejükre, és „csupán” kettévágták, és úgy függesztették ki a testüket. A felnégyelés mint kivégzési forma elterjedése viszont jól dokumentálható francia és angol földön a XIII–XIV. századtól kezdve, mint a „felségsértés” büntetése – ez lehet egy valódi analógia a krónikában olvasható leírásához (40–42. old.)

Ez a példa és több más bizonytalanság Berend Nóra szerint alátámasztja, hogy nem lehet a XIV. századi Krónikában leírt Koppány-történetben a X. század végi harcok hiteles leírását felismerni. Ha nem egy autentikus „ösgeszta” megőrzött elbeszéléséből származik, akkor honnan ered ez a történet? Berend Nóra felvázol egy alternatív lehetőséget arra, hogyan épülhetett fel ez a színes elbeszélés valamilyen csekély valóságmag köré. A XIII. században jól ismert Hartvik-legenda és Kézai Simon tömör utalása a Somogyban megölt Cupan duxról adhatta kellő kiindulópontot ehhez. Lehet, hogy a két, a krónikákban is szereplő neves XIII. századi nemesi család, a lázadók elleni harcban Istvánt támogató Hont-Pázmány és a magát Vecellintől származtató

Ják rokonság rivalizáló őskultusza adta az indítékot a történet megalkotására, s ez került be a XIV. századi Krónikába (43–46. old.). Bár konkrét bizonyíték erre a hipotézisre sincs, mindenképp megfontolást érdemel, és további utánajárást a XIII. századi magyar krónikairódalom sokat vitatott területén.

A bizonytalan eredet megvitatása után Berend Nóra nyomon követi a Koppány-történet további alakulását, bemutatja, hogyan rendszereződik és egészül ki újabb elemekkel, hogyan válnak a hiányokat betöltő hipotézisek maguk is tényekké a megismétlődő elbeszélésekben. Az első termékeny kiszínező Bonfini, aki már egy sok főúr által, hatalmas tömeg élén kibontakozó pogány felkelésről beszél. A lázadók „szittyva vadsággal” támadnak a városokra, és vezetőnek választják Kupát, aki „István anyját bujaságból feleségül akarja venni”. Kupa azzal a ravasz vadaskodással próbálta gyengíteni István hatalmát, hogy István lerombolta Mars, Hercules és más pogány istenek szobrát (ez lehetett a humanista történetíró elképzelése a pogányságról). Bonfini elképzel egy hosszú, drámai csatajelenetet, amit csak István imája fordított győzelemre. A felnégyelés után szétküldött testrészeket a Krónika szerint három városkapura kellett kiszögezni, Veszprémbe, Győrbe és Esztergomba, a negyediket pedig „Erdélybe küldték”. Ezt a nehezen értelmezhető utóbbi utalást Bonfini megpróbálta megmagyarázni: Gyulafehérvárra küldték, „hogy megriasszák a dákokat” (51–52. old.).

Koppány történetében volt egy fontos kiegészítendő elem: a származása. A krónikában csak annyit írnak róla, hogy „dux” és Tar Szerind fia. Ahhoz, hogy trónkövetelőként lépjen fel, az uralkodóházhoz kellett tartoznia. A történetírók – egészen napjainkig – hosszan foglalkoztak Koppány elhelyezésével az Árpád-ház genealógiájában.³⁸ Berend Nóra e kérdésben több releváns belső ellentmondásra mutat rá. A „seniorátus” öröklési rend X. század végi érvényességének ellentmond, hogy már Géza is apjától, Taksonytól örökölte a nagyfejedelemséget. További problémát jelent ezen a téren Koppánynak a krónika által emlegetett „vérfertőző” házassági ajánlata Saroltának. Ez akár azt is jelenthette, hogy Sarolt a rokona volt, akkor viszont nem tarthatott volna igényt a trónra seniorátus jogán. A „levirátus”, az elhunyt rokon özvegyét feleségül venni pogány szokás szerint nem bűn, bár ilyen hagyományról a pogány magyaroknál nincs más információ. A keresztény kánonjogban ez ugyan valóban incesztusnak minősül, de ismerhette-e ezt a megítélést a frissen megtért István? Hasonló ellentmondások boncolgatásával foglalkoztak évszázadokon át a Koppányról író újkori történészek, újabb kiegészítésekkel gazdagítva a történetet.

Mindehhez a XIX. századtól hozzákapcsolódott egy érdekes fordulat. Akár valóban létezett, akár csak kitalálták, Koppány negatív figura volt a középkori és kora újkori elbeszélésekben. A reformkorban azonban az ébredező nacionalizmus fokozatosan tra-

of various sections rely on hypothetical reasoning that cannot be substantiated.” (35. old.)

34 ■ Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Argumentum, Bp., 1994. 115. old.

35 ■ Veszprémy László: Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben. In: *Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila – Szovák Kornél – Dreska Gábor. Bp. – Debrecen, 2014. 809–824. old.; uő: *Történetírás és történetírás*, 104–118. old.

36 ■ Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. *Századok*, 116 (1982), 5. szám, 959–968. old.

37 ■ Györffy György: Koppány lázadása. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Evkönyv*. 1. Kaposvár, 1970. 5–30. old.

38 ■ Részletes ismertetést ad erről Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. 243–252. old.

gikus személyiséget, nemzeti hőst fedezett fel benne. Pálóczi Horváth Adám 1817-ben, a pogány magyar nemzetről írt könyvében már Géza testvéreként szerepelteti Koppányt. Berzsenyi Dániel szindarabot kezdett írni *Kupa támadása* címmel, ahol Koppány már a népi ellenállás vezetőjeként lép elénk, aki a szabadságért harcol. Trianon után, 1922-ben Szabó Dezső Koppány felnagyításában Magyarország sorsszimbólumát ismeri fel (59–60. old.).

Berend Nóra áttekinti Koppány XIX. századi pozitív metamorfózisát, de hozzáfűzi, hogy ennek határt szabott Szent István ugyancsak erőteljes kultusza. Egy újabb áramlatot e téren a XX. század szélsőjobboldali szellemisége hozott. Az 1910-ban alapított Turáni Társaság, az 1920-ban létrejövő Magyar Turáni Szövetség és a *Bencsi Zoltán* által 1930-ban alapított Turáni Monoteisták Tábora a magyarság keleti eredetét hangsúlyozva egyre szélsőségesebben Nyugat-ellenes szellemiséget képviselt. Koppány a szemükben az idegen befolyás ellen harcoló, az ősi magyar fajt és hitet, a Hadúr kultuszát védelmező mártír volt, erről szól Bencsi Zoltán *Koppány-e vagy István (Történelmi korrajz)* című regénye.³⁹ Ez a mozgalom persze csupán egy kis csoportoska volt, melynek hangját a nagyszabású 1938-as Szent István-évforduló teljességgel elnyomta.

A szocializmus időszakában Koppány értékelése tovább alakult, István és Koppány harcát a kereszténység–pogányság ellentétén túl a nyugati típusú feudális berendezkedés és a törzsi arisztokrácia összeütközéseként értelmezték. Györfly György azt is felvetette, hogy Koppány esetleg szintén keresztény lehetett, 972-ben Gézával együtt megkeresztelkedett, majd a keleti ortodoxia térítését is befogadta; a pogány világkép képviselőjét pedig később inkább ideológiai megfontolásból vállalta magára.⁴⁰ Ez az egyre pozitívabb értékelés hozzájárult ahhoz, hogy a XX. század végén Szent István mellett ellenfelét, Koppányt is az „igazi magyar identitás” képviselőjének tartsák. Ennek a szemléletnek lett a leghatásosabb kifejezője a Boldizsár Miklós darabja alapján Bródy János és Szörényi Levente rockoperája, az 1983-ban bemutatott *István, a király*.

ISTVÁN, A KIRÁLY – SORSFORDULÓK ÉS IDENTITÁSPOLITIKA

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy a Koppány vezér alakjára vonatkozó történelmi ismeretek megbízhatatlanságával foglalkozó részletes forráskritikai fejtegetések után egy másfélszer olyan hosszú fejezet foglalkozik egyetlen mű, egy rockopera elemzésével. Hamar kiderül azonban, hogy e fejezetben lényegesen többről van szó: arról, hogyan „kezelte” a nemzeti identitás problémáját az 1956 után hatalomra került Kádár-rendszer.

A rockoperát és lelkes fogadtatását elemezve, Berend Nóra a mediévista alaposságával dolgozza fel a hozzáférhető források (újságokban olvasható

kritikák, visszaemlékezések, titkosszolgálati jelentések, rocktörténeti munkák) sokféle, de alapjában véve egybecsengő véleményét. Bemutatja, hogy a rockopera sikere sokértelműségében rejtett: Istvánt és Koppányt egyenrangú ellenfelekként mutatta be, akik a magyar történelem két alternatíváját, kétféle „igazságot”, a nyugati kereszténységhez csatlakozás vagy az ősi szokásokhoz és hithez ragaszkodás vágyát képviselve kerülnek szembe egymással a Koppány tragikus halálához vezető konfliktusban. A nyolcvanas évek elején e nemzeti sorskérdések színrevitelében legalább annyira tabusértő volt a papok által támogatott Szent István diadalmas központi szerepe (a szocialista kultúrpolitika több évtizedes hallgatása után), mint az ősi nemzettudatot harciasan védelmező Koppány táborának zajos lázongása. A két ezeréves hős drámai küzdelme összekapcsolódott a hosszú évtizedeken át elnyomott nemzeti büszkeség látványos megnyilvánulásával. Az opera-előadások himnuszénekléssel végződtek – és a késő kádári politikai vezetés mindezt megtűrte, hasznos biztonsági szelepnek tekintette.

Ebben nemcsak a rendszer már folyamatban lévő „fellazulása” játszott szerepet, hanem az is, hogy a rockoperában feltáruuló történelmi parabola felkínálta a rendszer urainak egy elfogadható történelmi víziót: István a „haladó” gondolatot, a reformokat, a „nyugati” fejlődést képviselte. A nála egyértelműen rokonszenvesebb és erőteljesebb Koppányban viszont a szabadság, a közösség, a hagyományos értékek képviselőjét ünnepelhette a közönség. Berend Nóra azt is megvizsgálja, hogy mindezt hogyan támasztja alá a rockopera zenéje. István inkább slágerszerű dalokat énekel, a körülötte levő egyháziak énekléséből kicseng a gregorián, míg Koppány tábora hard rock, majdhogynem punk stílusban zenél. A történelem furcsa fintora, hogy az 1990-es években kiderült, a karizmatikus Koppányt alakító Vikidál Gyula mindenképpen „Dalos” fedőnéven írta a jelentéseket a titkosszolgálatnak – ez sem marad ki a könyvből.

A rockopera üzenetvilágának elemzését nem csak az teszi érdekessé, hogy Berend Nóra egy hosszú történelmi folyamat végére helyezi, és ezzel bemutatja, hogy benne teljesedik ki – és jut el sok százezer emberhez – Szent István és Koppány üzenetének szimbolikus jelentősége. Kettejük szembekerülésének ezen túl volt egy – a szamizdat *AB Hirmondó*-ban már a nyolcvanas években megírt⁴¹ – áthallásos

39 ■ Bencsi Zoltán: *Koppány-e vagy István (Történelmi korrajz)*. Bp., 1938. Vö. Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa, Bp., 2016.

40 ■ Györfly György: *István király és műve*. Gondolat, Bp., 1977. 112. old.

41 ■ Emericus [Krasznai Zoltán]: János a király, avagy árad a kegyelem fénye ránk. *AB Hirmondó*, 1984.

42 ■ Molnár Antal: A Szent Jobb és Raguza. *Turul*, 76 (2003), 1–2. szám, 7–11. old.

43 ■ *Árpád-kori legendák*, 44–46. old.

44 ■ Patrick Geary: *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton University Press, Princeton, 1978.

értelmezése is, miszerint Szent István és Koppány konfliktusa párhuzamba állítható a késő kádári idők „legforróbb” tabutémájával, Kádár János és Nagy Imre szembekerülésével 1956-ban, a magyar függetlenségért harcba szálló forradalom külső fegyveres segítséggel történő leverése idején. Ennek a célzásnak a lehetőségét vagy akár szándékosságát maguk a szerzők tagadták. „Hivatalos” oldalról nyilván volt, aki észrevette, de azt gondolhatta, hogy a Szent Istvánnal történő összehasonlítás végső soron Kádárt igazolja: bár tragikus áldozatok árán, ő volt az, aki a történelmileg szükségszerű utat választotta. Talán ezért nem lett a rockoperaból politikai probléma.

A nemzetközi publikum számára Berend Nóra szofisztikált leírást ad arról, hogyan illeszkedett ez a rockopera a késő Kádár-korszak zavaros és csavaros ideológiai rendszerébe. De nem elégszik meg ennyivel. Hogy a Magyarország történetét kevésbé ismerő külföldi olvasó pontosan értékelné tudja a Szent István–Kádár és a Koppány–Nagy Imre analógia relevanciáját, négy hosszabb alfejezetben mutatja be az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlások történetét, alaposan támaszkodva Rainer M. János és az 1956-os Kutatóintézet forráskiadványaira és elemzéseire. (Bár az összefoglalás jól kiegyensúlyozott és a külföldi olvasók számára nyilván hasznos, érzésem szerint aránytalanul hosszú a Szent István mítoszairól szóló könyvben.)

A fejezet lezárásaként a szerző áttekinti, hogyan alakult a rockopera, és azon belül Koppány értékelése a rendszerváltás után, hogyan vitték a magyar nemzeti identitás képviseletében világkiállításokra és a szomszédos országok magyar kisebbségeihez, például 2002-ben a csíksomlyói búcsúra, hogyan csatlakozott a magyar himnusz énekléséhez a székely himnusz. Koppány alakja különös népszerűsége tett szert az újpogány hagyományörző mozgalmak környezetében mint az „igazi magyarság” képviselője, amelynek Szent István e szemlélet szerint árulója volt, „idegen érdekek” szolgálója.

A rockopera két hősenek hullámmzó értékelése egy hosszú történelmi folyamat végpontján jól szemlélteti, hogy a középkori legendákat, mítoszokat tényként kezelő és komplex értelmezéssé formáló történetírás eredményeire hogyan épülhettek rá a modern korban ismét újabb mítoszok.

HOGYAN KELETKEZETT A SZENT JOBB?

Koppány története után egy másik fontos, Szent Istvánhoz kötődő történelmi emlékek, István mumifikálódott jobb kezének a története kerül górcső alá. Berend Nóra tájékozott összefoglalást ad a Szent István-bazilikában őrzött és augusztus 20-án körmenetben körbehordozott ereklye kalandos, ezeréves történetéről, Pray György, Fraknói Vilmos, Karsai Géza, Szántó Konrád és Molnár Antal részletes tanulmányaira támaszkodva.⁴² Az ereklye középkori őrzőhelye a Kelet-Magyarországon (ma Románia-

ban) található Szentjobb-(Szentjog, Siniob)-apátság volt, onnan került a középkor végén Székesfehérvárra, esetleg később Budára, majd az oszmán-török hódoltság idején eltűnt. Raguzában (Ragusa, Dubrovnik) bukkant fel újra 1590-ben, ahonnan 1771-ben Mária Terézia szerezte vissza. Modern tisztelete, az augusztus 20-i körmenet évenkénti ünnepe innen datálódik. 1819-ben József nádor elrendelte, hogy e körmenet a vallási jelentősége mellett állami ünnep legyen, a világi vezetők részvételével. A Horthy-korszakban e körmenetek még jelentősebb politikai szerepet kaptak. 1938-ban „Aranyvonat” hordozta a Szent Jobbot körbe az országban, és ezt követően, a müncheni egyezmény nyomán visszacsatolt területekre is elutaztatták. A szocialista korszakban a körmeneteket betiltották, az ereklyét a pesti angol-kisasszonyok zárdájában, majd a Bazilika pincéjében, páncélszekrényben őrizték. A késő kádári idők liberalizálódása jegyében, 1987-ben, Szent István halálának közelgő 950. évfordulója alkalmából tették újra közzemlére, és 1988-ban az egész országban körbehordozták. A Szent Jobb-körmeneteket ettől az időtől kezdve újra minden augusztus 20-án megrendezik.

Elmondható, hogy a magyar történelem fontos ereklyéjéről van szó, melynek tisztelete évezredes tradíció. Mint számos ereklyével, a Szent Jobb-bal kapcsolatban is többször felmerült az autenticitás kérdése: valóban Szent István jobb kezét tisztelhetjük benne? Három szakértő orvosi vizsgálat erre eddig csak megközelítő választ tudott adni, és a Szent Jobb hányatott története miatt igen sok a bizonytalanság. Ezek számát szaporítja most Berend Nóra azzal, hogy újra átvizsgálja a Szent Jobb ereklye középkori felbukkanásával kapcsolatos forrásokat.

Az alapforrás Szent István Hartvik püspök által 1100 körül írt harmadik legendája, amelyben a Szent Jobb története az 1083-ban rendezett szentté avatás részletes leírásában olvasható. István sirjának felnyitásakor az „édes illatot árasztó”, „kissé vöröslő, szinte olajjal kevert vízben nyugvó”, gyolcsba tekert csontjai között nem találták gyűrűt viselő jobb kezét. Ez a gyűrűs kéz, mint Hartvik elbeszéli, csak három évvel később bukkant fel. A történet csodás: a kincstár őrét, egy bizonyos Mercurius nevű szerzetest a korporsó felnyitásakor a király kiküldi, „nehogy valamit elragadjon”. Ezért a kórusban szomorkodik, amikor „egy fehér ruhába öltözött ifjú” összezsugorított szövetben átadja neki az ereklyét „megőrzésre, s ha eljön az idő, felfedésre”. Ő elvitte a vezetésére bízott távoli monostorba, és hosszú rejtegetés után ünnepélyesen felmutatta.⁴³

Az „ereklyelopás” (*furtum sacrum*) jól ismert toposz a szentkultusszal és a legendákkal foglalkozó hagiográfiai kutatás történetében,⁴⁴ ami eleve gyanút ébreszt a történelmi hitelesség és az ereklye valódisága szempontjából. A gyanút fokozza több, nehezen megválaszolható kérdés: hogyan lehet, hogy csak Szent István jobb keze mumifikálódott? Hova tűnt a Hartvik-legendában hangsúlyosan említett gyűrű a

ma látható Szent Jobbról? A Szentjobb-apátság XIII. századi pecsétje szerint egy behajlított fél kar volt az ereklye – a Raguzából előkerült Szent Jobb csak egy ököl. Hova került a többi rész? Az ellentmondások feloldására a történelmi kutatás számos hipotézist fogalmazott meg, de ezek sorra elvéreznek a kritikai vizsgálat során.

A Szentjobb-apátság fennmaradt első hiteles említése „hiteleshelyi” működésével kapcsolatban 1239-ből való. Az apátság alapítástörténetét a kiváltságairól III. István (1162–1172) által kiadott oklevél IV. Béla által készíttetett átirata foglalja össze (amelyet csak további, késő középkori és újkori átiratokból ismerünk). Eszerint László király alapította, Álmos hercegre bízta, majd Könyves Kálmán megfosztotta privilégiumaitól, amelyeket később csak több viszontagság után kapott vissza. Ennek az elbeszélésnek a hitelességét Berend Nóra meggyőzően cáfolja, és az apátság alapításáról, valamint a Szentjobb ereklye történetének „kitalálásáról” egy alternatív hipotézist állít fel.

Nézete szerint az ereklyelopás történetének megfogalmazására az adott indítékot, hogy igazolni kellett, hogyan is került a nemrég szentté avatott király legértékesebb ereklyéje a sírjától majdnem 300 kilométer távolságra fekvő, frissen alapított apátságba, illetve hogy az ott őrzött ereklye valóban Szent István jobb keze-e. Az apátságot Berend Nóra szerint nem László, hanem Kálmán idején alapították, Hartvik püspök ekkor szerkesztett, újabb Szent István-legendájában ezt próbálta támogatni a Szent Jobbról szóló legendakiegészítés. A szent uralkodó alamizsnaosztó jobb kezének csodás épen maradására volt már egy kora középkori példa, a VII. századi northumbriai szent király, Szent Oszvald csodásan mumifikálódott és ereklyeként tisztelt jobb keze, amelyről Beda Venerabilis is beszámolt egyháztörténetében. Ez a népszerű mű kerülhetett Hartvik püspök kezébe, Pannonhalmán is volt belőle példány. Akadt egy közelebbi kortárs példa is egy jobbkéz-ereklye tiszteletére. Szent László feleségének, Adelheidnek az apja, Rudolf von Rheinfelden pápa-párti ellenkirályként hadba szállt IV. Henrik császár ellen, 1080-ban a vele vívott csatában levágták a jobb karját, és életét vesztette. Ezt a jobb kart megőrizték, és később ereklyeként tisztelték Merseburgban. A történet ismert lehetett a magyar királyi udvarban. Így adhatta a legközvetlenebb mintát Szent István mumifikálódott jobb keze tiszteletéhez.

A SZENT KORONA TÖRTÉNETEI

A hamadik nagyszabású történelmi konstrukció, melynek kritikai vizsgálatára Berend Nóra vállalkozott, a Szent István koronájához kapcsolódó legendáké. Az első keresztény magyar király koronájáról az alaptörténetet, akárcsak a Szent Jobbét, Hartvik püspök legendájában olvashatjuk. Itt az áll, hogy István Asztrik püspököt követségbe küldte II. Szilveszter pápához, hogy „apostoli áldással, királyi diadémával

koszorúzzák”. A pápa – egy isteni látomás hatására – úgy döntött, hogy azt a koronát, amelyet eredetileg Mieszko lengyel uralkodónak szánt, inkább Istvánnak küldi el egy apostoli kereszt kíséretében. Istvánt azután ezzel koronázták királlyá.⁴⁵ A legenda a szélesebb közönségben mind a mai napig tartja magát – Orbán Viktor is a pápai adomány történetével kezdte beszédét, abból az alkalomból, hogy a Szent Koronát 2000-ben ünnepélyes külsőségek közepette a Nemzeti Múzeumból átvitték a Parlament épületébe, ahol ma is látható.⁴⁶ 2011-ben azután a Szent Korona bekerült Magyarország Alaptörvényébe mint a magyar állam alkotmányos folyamatosságának és nemzeti egységének szimbóluma.

A Szent Korona történetének politikai haszonelvű újjászületését elemezve Berend Nóra kiemeli, hogy „míg eredetileg a koronát övező mítoszok azon a hosszú ideje vallott – bár téves – meggyőződésen alapultak, hogy ez István koronája volt, ma ennek az elképzelésnek a politikai állandósítását csak a tudományos kutatás eredményei iránti szándékos vakság teszi lehetővé”.⁴⁷ Ebben a fejezetben összefoglalja a magyar koronakutatás bőséges eredményeit:⁴⁸ bemutatja, mit tudunk Szent István valódi koronájáról, mit állapítottak meg a történeti, művészettörténeti és technikai vizsgálatok a Szent Korona koráról, készítéséről, szimbolizmusáról, milyen volt az a folyamat, amelynek során „Szent István koronájaként” és önmagában is „szentként” kezdték tisztelni, hogyan alakult ki a kora újkorban a „Szent Korona-tan”. Végül pedig kitér arra, milyen formában lettek a koronátörténetek annyira vonzóak a közelmúlt szélsőjobboldali csoportjai és politikusai számára.

Ezen a ponton az ismertetésem is csak rövid összefoglalást kínál, részben azért is, mert e kérdésekben a történeti kutatás már eredményesebben számolt le a korábbi mítoszokkal, és Berend Nórára elsősorban az a feladat hárult, hogy ezeket az eredményeket bemutassa a nemzetközi publikumnak – amit jól meg is oldott. Ami a legendás pápai koronaküldést illeti, Hartviknál ez a történet arra szolgál, hogy alátámaszsa a Magyar Királyság függetlenségét a Német-római Császárságtól. Az első évezredforduló idején azonban más volt a helyzet, királyi titulust csak a császár adhatott. III. Ottó esetében ez történhetett

45 ■ Árpád-kori legendák, 32–33. old.

46 ■ Radnóti Sándor: *Az üvegalmárium. A magyar korona helye*. Noran, Bp., 2011.

47 ■ „while originally the myths surrounding the crown were rooted in then long-held, though erroneous assumption that it had belonged to Stephen, today only wilful blindness to scientific research allows the political perpetuation of the idea.” (158. old.)

48 ■ A legújabb összefoglalások: Tóth Endre: *A magyar szent korona és a koronázási jelvények*. Országgház Könyvkiadó, Bp., 2018.; János M. Bak – Géza Pálffy: *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A. D.* Pesearch Centreb for the Humanities – Hungarian National Museum, Bp., 2020.

49 ■ Legújabban lásd Pálffy Géza – Tóth Gergely (szerk.): *A Szent Korona első kutatója. Tanulmányok Révay Péter koronáról és munkásságáról*. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2024.

ugyan a hozzá szorosan kötődő II. Szilveszter pápával együttműködésben, de övé volt a döntő szerep. A legfontosabb királyi felségjelvény pedig nem is a korona volt, hanem a lándzsa, amely István kezében a koronázó palást ábrázolásán is látható.

István saját koronáját (esetleg koronáit) illetően annyi bizonyos, hogy személyes hatalmi jelvény volt, és – a törvények vagy az *Intelmek* szövegének tanúbizonysága szerint – még nem rendelkezett a „regalia” dinasztikus-szimbolikus rangjával. Az továbbra is vitatott, hogy használták-e István hatalmi jelvényeit, köztük a koronát utódainak, Orseolo Péternek, Aba Sámuelnek, I. Andrásnak a koronázásán, és valós-e az a híradás, hogy III. Henrik e jelvényeket Aba Sámuel legyőzése után elküldte a Vatikánba. Annyit tudunk, hogy István koronájának a halála utáni évtizedekben nyoma veszett.

A ránk maradt korona történetével és művészettörténeti elemzésével könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, a váltakozó hipotézisek historiográfiai leírása szórakoztató és tanulságos illusztráció a történelmi átértékelések kanyargós útjairól. Az 1916-ig koronázásra használt és Szent Istvánénak tartott korona növekvő presztízisének kiindulópontjául a XVII. századi koronaőr, Révai Péter munkássága szolgál.⁴⁹ A kálvinista Decsi Sámuel vetette fel a XVIII. század végén, hogy a korona két részből áll, és az alsó része, a *corona graeca* Dukász Mihály bizánci császár ajándéka volt I. Gézának – a felső részt ő Anjou-korinak tartotta. A XIX. században többen emellett érveltek, hogy a felső rész, a *corona latina* volt az a korona, amelyet a pápa Szent Istvánnak küldött Rómából. A további történész-művészettörténész elemzések mindenekelőtt a felső részhez tartozó, apostolokat ábrázoló zománcképekről állították, hogy Szent István korából, esetleg az ő sírjában talált koronából valók.

A *corona graeca* részletesen ismertett ábrázolásairól és ajándékozásának feltételezhető körülményeiről folytatott vitát ismertetve Berend Nóra elfogadja azt az érvet, hogy ez női korona, és eredetileg nem királyi koronának szánták, hanem Géza bizánci feleségének. A *corona latina* megalkotásáról és az alsó részhez illesztésének időpontjáról, a korona ma látható formájának létrejöttéről szóló – a késő XI. századtól a XV. századig mozgó – hipotézisek bemutatása után pedig arra a konklúzióra jut, hogy továbbra is marad a bizonytalanság. Egyvalami viszont mégis megfigyelhető – a koronát, vagy egyes alkotórészeit újabb és újabb formában próbálják a kutatói hipotézisek Szent István személyéhez kötni, megőrizve azt az eredeti feltételezést, hogy ez az első magyar király koronája.

A művészettörténeti elemzések után a könyv áttekinti azt a történelmi folyamatot, amelynek során ezt a koronát egyszer csak „Szent István koronájaként” és önmagában is szentként kezdték tisztelni. Meggyőzően mutatja ki, hogy – részben támaszkodva korábbi, ebbe az irányba mutató jelzésekre – ez a tulajdonítás egy meghatározott történelmi helyzetben bukkant fel, amikor 1292-ben az utolsó Árpád-házi

uralkodó, III. András királyságát egy trónkövetelő, Martell Károly, a nápolyi Anjou-ház sarja, V. István unokája megpróbálta elvitatni, aki fel is vette a magyar királyi címet. Vele szemben hangsúlyozzák III. András oklevelei, hogy őt Szent István koronájával szentelték fel. Az Árpádok kihalása után, az évtizedes trónharcokban azután még nagyobb intézményes jelentőségre emelkedik a korona: a riválisokkal szemben győztes Carobertót, Martell Károly fiát háromszor kell királlyá koronázni, és csak az utolsó, amelyet Szent István koronájával végeznek, lesz teljes érvényű. Ezekben a vitákban pontosítja I. Károly legfőbb támogatója, Gentilis bíboros a *sacra corona* „közjogi” jelentőségét. Az Anjou-korban azután a korona felszenteléséből, liturgikus szerepéből eredő szakralitás fogalma egybeolvad a szent dinasztikus elődhöz erekléként kapcsolódó korona szentségével (*santa corona*), és ettől kezdve lesz kötelező ezt használni minden koronázásnál.

A magyar Szent Korona hozzákapcsolása az alapító uralkodóhoz tehát kitalált tradíció. Ez a jelenség nem áll egyedül Európában. A franciáknál a középkor derekán jelenik meg „Nagy Károly koronája” (*couronne de Charlemagne*), ugyanezt a Nagy Károly-eredetet a XIV. századtól kezdve ráfoglalják a birodalmi koronára (*Reichskrone*) is. A cseheknél IV. Károly Szent Vencel-koronát készített, az angoloknál III. Henrik a XIII. században vezeti be „Szent Edvárd koronájának” használatát. Egy-egy ilyen tradíció meghonosodását mindenütt a szélesebb kontextus teszi lehetővé: Magyarországon a törvények, a szabadságjogok, a keresztény egyházszervezet Szent Istvántól származtatása a XIII. század elejétől kezdve elősegítette, hogy a legfőbb hatalmi jelvény, a király legitimitásának szimbóluma, a korona is Szent Istvánhoz kapcsolódjon, és a szentség aurája vegye körül.

Az újkorban mindehhez egy újabb fejlemény kapcsolódott, a „Szent Korona-tan” doktrínája, mely a koronát alkotmányos és politikai jelentőséggel ruházta fel. E politikai elmélet, mely hívei szerint a középkori alapokból Werbőczy tanításai nyomán fejlődött ki, valójában a XIX. század utolsó évtizedeiben, a kiegyezés utáni Osztrák–Magyar Monarchia jogtudósai (Hajnik Imre, Concha Győző, Timon Ákos) munkásságában fogalmazódott meg. Valódi jelentőségre pedig a Trianon utáni Magyarországon a területének nagyobbik felét elvesztő, király nélküli királyságban emelkedett. Eckhart Ferenc, amikor a Szent Korona-tan „ezeréves” alkotmánytátságáról kritikai-történeti elemzést jelentetett meg 1931-ben, azzal majdnem tönkretette tudományos karrierjét. A középkorász Berend Nóra a modern politikai ideológiák szövevényében is jól eligazodva foglalja össze, hogyan befolyásolták és hajlítgatták a történelmi ismereteket saját világképük megfogalmazásakor a különböző modern politikai áramlatok.

A koronáról szóló gondolatmenet lezárásakor ismét szó esik arról, ami már többször szóba került a könyvben: a nemzeti szimbólummá lett Szent

Korona rendszerváltás után újjászülető politikai felhasználásáról. Miközben az Alaptörvény lényegében visszahozza a két világháború közötti ideológiák koronaértékelését, a Fidesz hivatalos álláspontja gyakran kacérkodik a „politikai okkultizmus” szélsőjobboldali képviselőinek – a koronát megvizsgáló aranyműves csoport hangadója, Csomor János, és a hasonló felfogást hangoztató Pap Gábor – nézeteivel, akik a magyar Szent Korona korát nem is Szent István idejére, hanem az Avar Kaganátus, Nagy Károly, sőt egyenesen Attila idejére antedatálják⁵⁰ (235–236. old.). A keresztény királyság nemzeti szimbóluma így egybeolvad a Keletről eredő pogány magyarság jelképével. Ezt támasztotta alá az a meghökkentő szertartás is, amikor 2012-ben egy Szibériából jött Tuva sámán engedélyt kapott, hogy szakrális táncot tegye tiszteletül a Szent Korona előtt a Parlament épületében, miközben egy énekes Szűz Mária-himnuszokkal kísérte az előadást (158. old.).

KINEK MI A MEGBOTRÁNKOZTATÓ A TUDOMÁNYOS VITÁKBAN?

Befejezésként néhány szóval mégis visszatérek a könyv által kiváltott heves indulatokra. A könyvet bemutató Thoroczkay Gábor kollégám, a Szent István-legendák, a korai magyar krónikák és az egyháztörténet kiváló szakértője a könyv kritikus alapszemléletével való egyet nem értését azzal a „kollegiális jó tanáccsal” fejezte ki, hogy „amennyiben Szent István állam- és egyházalapítói tevékenységét relativizáló, revízió alá vevő álláspontjával Berend Nóra nem akar paraszt gyűjteni a fejére, inkább ne jelentesse meg magyarul a könyvet”.⁵¹ „Ha magyarul jelenik meg, minden bizonnyal kisebb botrány lenne Berend Nóra történész könyvéből” – kezdi kritikáját a *Válasz Online*-ban recenziót író Borbás Barna.⁵²

Mint ismertetésemből kiderült, engem pedig épp ez a méltatlan fogadtatás botrányoztat meg. Berend Nóra könyve gondosan megfogalmazott, imponálóan tájékozott szakmai érvrendszert tár az olvasó elé, alapos forráshivatkozásokkal alátámasztva. Számos meggyőző cáfolatot és fontos új történetírói következtetést olvashatunk benne. Van ugyan a könyv kitaróan kritikus szemléletében, olykor fölényes hangvételében olyasmi, ami bánthatja és bosszanthatja a Szent Istvánról, Koppányról, a Szent Jobbról, a Szent Koronáról másként, nagyobb tisztelettel, lelkesedéssel gondolkodókat. De tudniuk kell, hogy a történész szakmában sokan vannak azok is, akiket meg épp az bosszant, hogy régi – általuk tévesnek, meghaladottnak tartott – tanok ideológiai hátszéllel eluralkodnak a nyilvánosságban, nem tűrve a kritikát, a mítoszok mítosznak nevezését. Az indulatok érthetőek, de nem segítenek a kérdések tisztázásában: inkább folytatni kell az érvekkel alátámasztott vitát.

A közelmúltban a néprajz szakmában egy nagyon hasonló botrányízű vita alakult ki Pócs Évának *A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényé-*

ben. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció című tanulmányáról.⁵³ A cikk a magyarok „ősvallásáról” a történelmi-néprajzi-régészeti kutatásban elfogadott nézetrendszer hasonló alappilléret rombolja le kritikai elemzésében, mint amilyen a Koppány-kérdés Berend Nóra könyvében: a honfoglaló magyarok papjainak tartott táltosok szertartásaiban és hiedelmeiben központi szerepet betöltő „világfa” képzetét. Bemutatja, hogy a táltosokról a XIX. századi néprajzkutatók által gyűjtött ismereteket és a szibériai sámánok antropológusi elemzését kombinálva hogyan vetítették vissza ezeket az adatokat a honfoglalás időszakának dokumentálatlan kontextusába, és hogyan épült fel téves következtetésekből a néprajzi és régészeti kutatás elmúlt évszázada alatt egy ilyen formában nem létező hiedelemrendszer, s ezen belül a táltosok kultikus „világfájának” képe. A vita e kritikák megfigyelésekről először a legmegfelelőbb formában indult: a Néprajzi Kutatóintézet egy vitaülést szervezett, ahol Pócs Éva ismertette álláspontját, tizennégyen szóltak hozzá, vitatva vagy támogatva a téziseit. A kérdésekre adott válaszal együtt az egész anyagot publikálta az *Ethnographia*.⁵⁴

A vitán azonban nem vett részt a néprajz szakmának több olyan képviselője, aki nem ért egyet Pócs Éva álláspontjával, mások pedig elégedetlenek voltak az *Ethnographia* vitablokkjában szabott terjedelmi korlátokkal. Ez a hét szerző a *Valóság* 2024. májusi számában megjelentetett egy hozzászólás-együttest, amelyik durván megtámadta Pócs Évát. Az egyik hozzászóló szerint Pócs Éva cikke „a magyar néprajztudomány mintegy kétszáz éves történetének szellemi mélypontja”.⁵⁵

Pócs Éva a *Valóság* 2024. augusztusi számában adott válaszát a következő mondattal zárta: „Elismerem, hogy lehetnek tévedéseim, de kérem, ne ellenségnek tekintsenek, hanem érvekkel alátámasztott cáfolataikkal támogassák kutatásaimat. Néprajzos berkekben háború eddig nem volt, de lesz, ha a kritikusok magukat is ellenfélnek érezvén, törésvonalakat gerjesztenek és ellenséget kiáltanak.”⁵⁶

A történész szakmában nem kell „gerjeszteni” a törésvonalakat, azok sajnos régóta ott vannak már. De az értelmes vitára mindig van lehetőség. □

50 ■ Csomor Lajos: *Őfelsége, a Magyar Szent Korona*. Regia Rex Kft., Székesfehérvár, 1996.

51 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczkay-vita/>

52 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/>

53 ■ Pócs Éva: A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció. In: Bárdos Dániel – Turboly Ádám Tamás: *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*. Typotex, Bp., 2023. 283–325. old.

54 ■ *Ethnographia*, 135 (2024), 1. szám, 140–192. old.

55 ■ *Valóság*, 67 (2024), 5. szám, 13–72. old. Mátéffy Attila idézett mondata, 70. old.

56 ■ *Valóság* 67 (2024/8), 60. old.